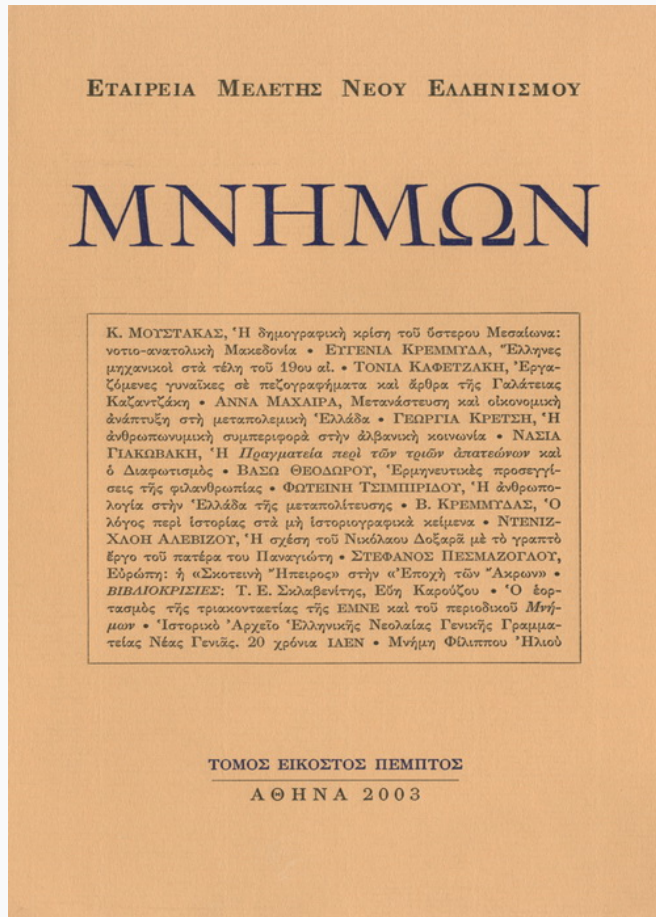

Μνήμων

Τόμ. 25 (2003)

ΠΕΡΑΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ. Ο ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΑ ΜΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.774](https://doi.org/10.12681/mnimon.774)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β. (2003). ΠΕΡΑΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ. Ο ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΑ ΜΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ. *Μνήμων*, 25, 203–208. <https://doi.org/10.12681/mnimon.774>

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

ΠΕΡΑΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ Ο ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΑ ΜΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ότι η Ιστορία έχει χρησιμοποιηθεί ως ευρύτατο πεδίο ποικίλων εκμεταλλεύσεων είναι από πολύ παλιά γνωστό· το φαινόμενο το έχουμε συνοψίσει και συμπυκνώσει στην ονομασία «Χρήσεις της Ιστορίας». Αυτό που δεν είναι πολύ παλιό και οπωσδήποτε δεν έχει γνωρίσει ενδιαφέρουσα συνέχεια αφορά τη συζήτηση επί του φαινομένου· κάτι που πάει να το κυρώσει ως αναγκαίο και κανονικό τμήμα της γνώσης. Το κοινό χαρακτηριστικό των χρήσεων της Ιστορίας είναι ότι, όποια προέλευση και αν έχουν, αποβλέπουν σε ιδεολογικού τύπου εκμετάλλευση — έχει απόλυτο δίκιο ο Φίλιππος Ηλιού.

Εδώ όμως, με αυτό το σημείωμα, δε σχολιάζονται οι ιδεολογικές χρήσεις της Ιστορίας γενικώς· αυτό έχει γίνει επανειλημμένα και δε θα πάψει να γίνεται όσο αυτές συνεχίζονται και συνεχίζουν να διεκδικούν δικαιώματα γνώσης πέρα απ' αυτήν που είναι: ιστορικό γεγονός οι ίδιες. Θα επιχειρήσω ωστόσο να διερευνήσω το ρόλο του πεζογραφικού και δοκιμιακού λόγου στη διαμόρφωση της ιστορικής γνώσης και, οπωσδήποτε, της κοινωνικής συνείδησης. Πρόκειται για μια σχέση παλαιά, με ανόδους και κάμψεις, που, πρόσφατα μάλιστα, τείνει να προσλάβει διαφορετικές διαστάσεις: ο πεζογραφικός και δοκιμιακός λόγος να διεκδικεί δικαιώματα και ρόλο ιστοριογραφικού λόγου.

Αυτό που επιχειρώ λοιπόν τώρα έχει να κάνει και με το γεγονός των «διαφορετικών διαστάσεων» και με τη συζήτηση για το γεγονός που έχει ήδη αρχίσει, μολονότι πολύ δειλά ακόμη. Θα δούμε αμέσως πιο κάτω πώς, κατά τη γνώμη μου, εμφανίζεται το γεγονός· την έναρξη της συζήτησης όμως δεν μπορώ να μην τη συνδέσω με την ευρύτερη συζήτηση που ακολούθησε το μεγάλο Συνέδριο για την «Ιστορία της Ιστοριογραφίας», το φθινόπωρο του 2002. Ίσως μάλιστα χρειαστεί να καταλήξω ότι και τα δύο, γεγονός και συζήτηση γι' αυτό, δροσίζονται στην ίδια πηγή.

«Δροσίζονται στην ίδια πηγή» θα πει και ότι το εν λόγω Συνέδριο δεν προκάλεσε την «παρέμβαση» μέρους του πεζογραφικού και δοκιμιακού λόγου· τον ώθησε μόνον να λάβει σαφέστερα τη θέση του στο στρατόπεδο όπου ήδη είχε ταχθεί: στα παραδείγματα που έχουμε στη διάθεσή μας, στα πιο κραυ-

γαλέα απ' αυτά, μπορεί να μην κατασκευάζονται τεκμήρια, όπως είχε συμβεί παλαιότερα, αναδιατάσσονται όμως και αναϊεραρχούνται ερήμην της ιστορίας υπάρχοντα τεκμήρια. Και κάτι άλλο, μια και γίνεται λόγος για παραδείγματα: αυτά έχουν αυξηθεί κατά τα τελευταία χρόνια κατακόρυφα, προβάλλονται ως το νέο στην ιστορική γνώση και, μάλιστα, σ' αυτά βρίσκουμε πλέον περιπτώσεις και από το χώρο του ιστορικού μυθιστορήματος. Ασφαλώς ο λογοτέχνης και ο δοκιμιογράφος μυθιστορηματοποιεί ή και μυθοποιεί το ιστορικό γεγονός, αν απ' αυτό αντλούν το μύθο τους, είναι η δουλειά τους· δεν είναι δουλειά τους όμως, ούτε δικαίωμά τους να παράγουν γεγονός μέσω της μυθοποίησης και να προσφέρουν έτσι παραποιημένη ιστορική γνώση.

Ο μυθιστορηματικός και δοκιμιογραφικός λόγος είναι, εφόσον αντλούν το μύθο τους από το παρελθόν, από την Ιστορία, πολύ καλοί αγωγοί ιστορικής γνώσης, πολύ καλύτεροι από τον ειδικό επιστημονικό, εν προκειμένω τον ιστοριογραφικό λόγο· επειδή είναι ένας «γενικός» λόγος, ευχερέστερα διοχετεύσιμος και προσεγγίσιμος, με ευρύτερο δηλαδή αναγνωστικό κοινό και γιατί έχει τη μορφή μύθου. Αντίστροφα και για τους ίδιους λόγους, επωμίζεται ένα μεγαλύτερο βάρος συμβολής στη διαμόρφωση ιστορικής και επέκεινα κοινωνικής συνείδησης.

Δεν είναι η πρόθεσή μου, ούτε η αρμοδιότητά μου να κάνω μάθημα για την τέχνη του στον πεζογράφο, στο δοκιμιογράφο· είναι όμως η δουλειά μου να κάνω μάθημα Ιστορίας και να υπερασπίζομαι την Ιστοριογραφία που έχω υπηρετήσει· να βάλω, αλλιώς, κατά των χρήσεων της Ιστορίας που στρεβλώνουν τη γνώση για τις πραγματικότητες του παρελθόντος. Αυτό αφορά και το μυθιστόρημα, το διήγημα, το δοκίμιο — και την κριτική, που είναι αυτόχρονα δοκιμιακός λόγος· ή οφείλει να είναι. Όσες από τις επιδόσεις σ' αυτές τις τέχνες του λόγου συνειδητά επιλέγουν να οργανώσουν το μύθο τους με υλικά τις χρήσεις της Ιστορίας, κατά την προηγούμενη περιγραφή, αυτόματα υπόκεινται στην κριτική του ιστορικού.

Δεν επιθυμώ να μιλήσω με τίτλους έργων και ονόματα των συγγραφέων τους, γιατί με ενδιαφέρουν εδώ τα επιλεγόμενα γεγονότα, οι επιλεγόμενες όψεις τους, ο τρόπος ανάλυσής τους, η θέση στο συνολικό γεγονός που τους δίδεται: οι χρήσεις τους· και ο λόγος. Με ενδιαφέρει το γεγονός περισσότερο, όχι ο πρωταγωνιστής. Επαναλαμβάνω: εδώ, και φυσικά, θα χρησιμοποιήσω παραδείγματα χρήσεων — άλλωστε, χρήστες είναι οι αναγνώστες, όχι ο συγγραφέας· και χρησιμοποιούμενοι.

Προτού προχωρήσω στα παραδείγματα, ας δούμε για λίγο, γιατί περισσότεροι καταναλώνουν την εκδοχή της ιστορικής γνώσης που υποβάλλει η συγκεκριμένη μερίδα του μυθιστορηματικού και δοκιμιακού λόγου και λιγότεροι, ή και πολύ λιγότεροι, αυτήν που προσφέρει ο επαγγελματίας ιστορικός. Πού βασίζεται αυτή η προτίμηση; Υπάρχει, ασφαλώς, εγγενής της περιέργειας λδ-

γος. Η ανάγκη για γνώση του παρελθόντος πάντοτε λειτουργούσε ως είδος επικοινωνίας με το μαγικό: όσο βέβαια η γνώση αυτή προσφερόταν ως μύθος, ως υπερβατική ατομική παρέμβαση, ερήμην —ή περίπου— της κοινωνίας, και του παρόντος και του παρελθόντος· όσο η ιστορική παιδείυση δεν έχει επιτύχει να ακυρώσει πλήρως τη μαγικότητα του παρελθόντος, όσο, μ' άλλα λόγια, δεν έχει επιτύχει να συνδέσει την κοινωνία με το παρελθόν της ως μια κανονική διαδικασία, ως μια συνολική σχέση.

Αυτό που προσβάλλεται εδώ είναι η λογοτεχνική παραγωγή που αναδύεται τα ελλείματα της ιστορικής γνώσης, τις ανασφάλειες της ιστορικής συνείδησης, που ανασύρει στην επιφάνεια τα όποια απωθημένα αυτής της μαγικής και φαντασιακής σχέσης με το παρελθόν. Και αυτό, μολονότι τα αιτήματα της σημερινής κοινωνίας έχουν από μόνα τους ακυρώσει τη συγκεκριμένη σχέση· μολονότι το επίπεδο ανάπτυξης της ιστοριογραφίας μας κατά τα τελευταία 30 χρόνια έχει συναρτηθεί με την αντίστοιχη ανάπτυξη της κοινωνίας και έχει επιτύχει, εν πολλοίς, να ανακόψει την παραγωγή ιστορικής γνώσης που δημιουργεί μύθους και φοβίες· επειδή οι ερμηνείες για την εξέλιξη της κοινωνίας μας στηρίζονταν σε εξωκοινωνικούς λόγους σχεδόν αποκλειστικά.

Αυτού του είδους η παρέμβαση ορισμένων προϊόντων της λογοτεχνικής και δοκιμιακής παραγωγής δεν εξηγείται ούτε με ελαφρότητα του συγγραφέα, ούτε με ελλείματα στην ιστορική του γνώση: πρόκειται για συνειδητή παρέμβαση στην πορεία διαμόρφωσης κοινωνικών σχέσεων μέσω της ιστορικής γνώσης· υπάρχει, δυστυχώς, ακόμη χώρος γι' αυτό. Αυτά λοιπόν τα προϊόντα προβάλλουν ως νέα ματιά στην Ιστορία και εμφανίζονται να αντιτίθεται σε κάποια υποτιθέμενη κατεστημένη ιστορική γνώση. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για αντίθεση στη νέα ιστοριογραφική παραγωγή, αυτήν των 30 τελευταίων χρόνων· τελευταία μάλιστα, τον περασμένο Ιανουάριο, το διαβάσαμε να λέγεται χωρίς περιστροφές: κατηγορούνται οι ιστορικοί ότι έχουν μετατρέψει την ιστοριογραφία σε ειδικευση και ότι όλο και περισσότερο θυμίζουν μικροβιολόγους. Οπότε: Παπαρηγόπουλος. Αυτό είναι βέβαια μάθημα Ιστορίας σε ιστορικούς. Τις ίδιες ημέρες, σε άλλο δημοσίευμα, διαβάσαμε ότι η ιστορική αφήγηση είναι καλό να «εφάπτεται» της λογοτεχνικής, ότι η μετάδοση της ιστορικής πληροφορίας δεν πρέπει να γίνεται με «ξηρότητα» και «στεγνή απarıθμηση» και ότι, τέλος, τώρα η ιστορική καταγραφή είναι συνειδητά αποαισθηματοποιημένη, αντίθετα από άλλες εποχές, όταν η αισθηματοποίηση της καταγραφής αποτελούσε το ιδεώδες των ιστορικών εγχειριδίων.

Γενικότερα πάντως, από λογοτέχνες, δοκιμιογράφους, κριτικούς, διατυπώνεται τελευταία ένα αίτημα: να γίνεται η γραφή των ιστορικών περισσότερο λογοτεχνική, μολονότι δεν μπορεί αυτή να διαθέτει, λέγεται, τις απόλυτες ελευθερίες του μυθιστορηματικού λόγου. Κανένα όμως αίτημα, ας μου επιτραπεί να επισημάνω, δεν έχει διατυπωθεί από τον ίδιο αυτό λόγο για σεβασμό της

επιστημονικά τεκμηριωμένης ιστορικής γνώσης. Και τι ακριβώς είναι αυτές οι «απόλυτες ελευθερίες του μυθιστορηματικού λόγου»; Θα ήταν δυνατό, για παράδειγμα, ο μύθος ενός λογοτεχνήματος να διαπλεχθεί γύρω από ένα αποδεδειγμένα ανύπαρκτο ιστορικό γεγονός, από έναν χονδροειδή ιστορικό μύθο, όπως το κρυφό σκολειό; Έχει, μ' άλλα λόγια, ο μυθιστορηματικός λόγος την απόλυτη ελευθερία να προβάλλει ως πραγματικό ένα κατασκευασμένο ιστορικό γεγονός; Αν ναι, τότε πρέπει να ανοίξει μια άλλη, ευρύτερη, συζήτηση που να αφορά το ρόλο του συνόλου των διανοητικών προϊόντων, το σύνολο, τελικά των κοινωνικών σχέσεων· αλλιώς: την κοινωνική συνείδηση του διανοούμενου.

Θα χρησιμοποιήσω μερικά δείγματα γραφής, απ' αυτά που μου είναι καλύτερα γνωστά και μου φαίνονται περισσότερο κραυγαλέα, προκειμένου να στοιχειοθετήσω τα λεγόμενά μου. Ένα απ' αυτά είναι η άνεση με την οποία γίνεται αντικείμενο λογοτεχνικού μύθου η ανατολική και βαλκανική διάσταση της συνείδησης (ή της «ψυχοσύνθεσης») του νεοέλληνα, του νέου ελληνισμού, με σαφέστατη υποβολή ενός νεοελληνικού αντιδυτικισμού, εγγενούς στην ελληνική κοινωνία ή («εκ χαρακτήρος») και («εκ παραδόσεως»). Το επικίνδυνο ιδεολόγημα είναι γνωστό και από πολλές άλλες εκφράσεις, κυρίως εκκλησιαστικές και («αριστερές»), για διαφορετικούς λόγους· εδώ όμως ενδιαφέρει ο μυθιστορηματικός και δοκιμιακός λόγος. Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται είναι αν αυτός ο λόγος δικαιούται να ερμηνεύει την Ιστορία με βάση μεταγενέστερα ιδεολογήματα, καθόλου αθώα και καθόλου ουδέτερα· αν, τελικά, αυτός ο λόγος, με το κύρος που διαθέτει και τη γοητεία που ασκεί στην κοινωνία επιλέγει να κάνει ιδεολογικές χρήσεις της Ιστορίας. Γιατί, στην πραγματικότητα, ο νέος ελληνισμός ουδέποτε γοητεύτηκε από ο,τιδήποτε «ανατολικό» και ήταν πάντοτε από στραμμένος έως ενσωματωμένος στο δυτικό τρόπο σκέψης, στις δυτικές ιδεολογικές και πολιτικές, αργότερα και πνευματικές, επιλογές. Και υποθέτω ότι η συζήτηση που επιχειρώ εδώ δεν έχει να κάνει με τα γιουβαρλάκια.

Από την άλλη, η άσκηση ελληνικού εμπορίου στις βαλκανικές ή με τις βαλκανικές χώρες, κυρίως στο τέλος της Τουρκοκρατίας, τεκμηριώνει ομοιότητες της ελληνικής κοινωνίας με τις βαλκανικές, πέρα από τις όμοιες αντιδράσεις σε όμοια γεγονότα των κοινωνιών ευρύτατων, πολύ ευρύτερων από τη Βαλκανική, περιοχών; Ή, η μακραίωνη κατάκτηση από τον «ανατολίτη» Οθωμανό άρχισε για να κάνει και τους υπόδουλους ανατολίτες ή να διαμορφώσει όμοιες κοινωνίες στη Βαλκανική; Στην πραγματικότητα τίποτε από όλα αυτά δε συνέβη· αντίθετα, ο νέος ελληνισμός όλο και περισσότερο γινόταν «δυτικός».

Μια και μιλήσαμε λίγο για εμπόριο, ο έμπορος πολύ συχνά έχει γοητεύσει τη λογοτεχνία. Το λογοτέχνημα δικαιούται να κατασκευάσει τον έμπορο-ήρωά του που εμπορεύεται στα ευρωπαϊκά και βαλκανικά κέντρα του εμπορίου (τις προσωπικές, οικογενειακές κ.λπ. πραγματικότητές του), αφού γνωρίζουμε από την επιστημονική έρευνα ότι τέτοιο εμπορικό υποκείμενο υπήρξε και μάλιστα

πολλαπλασιαστικά. Αν όμως εμφανίζει το συγκεκριμένο υποκείμενο να εμπορεύεται, για παράδειγμα, εμπορεύματα άλλα και να έχει εμπορική και κοινωνική συμπεριφορά άλλη ή να διαμορφώνει σχέσεις διαφορετικές απ' αυτά που επιστημονικά γνωρίζουμε, τότε δεν κάνει άλλο από να παράγει ένα εμπορικό υποκείμενο αλλιώτικο, που δεν υπήρξε ή που δεν υπήρξε τέτοιο ακριβώς. Παράγει, μ' άλλα λόγια, το λογοτέχνημα ένα άλλο ιστορικό γεγονός, διδάσκει μια Ιστορία χωρίς να ενδιαφέρεται αν διδάσκει την Ιστορία. Έχει άραγε τέτοιο δικαίωμα; Ή μήπως έργο του λογοτέχνη είναι ακριβώς η λογοτεχνική, αποκλειστικά, «εκμετάλλευση» πραγματικού γεγονότος; Ποια ανάγκη έχει να «χαλάσει» το γεγονός; Ποια είναι πράγματι η ανάγκη το λογοτέχνημα που τοποθετεί το μύθο του στο 19ο αι., πάλι για παράδειγμα, και στο χώρο του εμπορίου να περιγράφει σχέσεις παραγόμενες μέσω της διεξαγωγής του εμπορίου αλλιώτικες απ' αυτές που παράγονταν;

Πιο σοβαρό ζήτημα είναι η αναϊεράρχηση των τεκμηρίων, που φέρνει και την αναϊεράρχηση των γεγονότων και, κυρίως, την αναδιάταξη των ερμηνειών. Στηρίζεται σε δήθεν αγνοημένες από την Ιστοριογραφία αρχειακές πληροφορίες που διαφοροποιούν ή και ανατρέπουν την, λίγο-πολύ «κατεστημένη», γνώση μας για το παρελθόν, όπως αυτήν την παρήγαγε η νέα κυρίως ιστοριογραφία. Δεν πρόκειται για κατασκευή τεκμηρίων, κάτι που θα συνιστούσε απάτη και τη χρησιμοποίησαν κάποια παλαιά λογοτεχνήματα, το είπαμε ήδη, πρόκειται όμως για χρησιμοποίηση και εκμετάλλευση πληροφοριών που είτε δεν αναφέρονται σε όλες ή στις περισσότερες πηγές, είτε αναφέρονται σε γεγονότα με σημασία που δεν επηρέαζε ουσιαστικά τις πραγματικότητες, είτε αμφισβητούνται από άλλες πηγές. Δεν είμαι καθόλου βέβαιος ότι αυτού του είδους οι χρήσεις γίνονται απλώς «πεζογραφική αδεία». Άλλωστε, δεν έχω ποτέ συμφωνήσει ότι η πεζογραφική, ποιητική και ό,τι άλλο «άδεια» εμπεριέχει το δικαίωμα για παραποίηση των πραγματικοτήτων του παρελθόντος. Πρόκειται μάλλον για ιδεολογικές χρήσεις στο πνεύμα του πολιτικώς ορθού και της δικαιοσύνης — πάλι Δικαστήριο γίνεται η Ιστοριογραφία: στους δρόμους, λέει, της Τριπολιτσάς αν κυκλοφορούσες στις 23-24 Σεπτεμβρίου 1821 πατούσες μόνο πάνω σε πτώματα Τούρκων' μα, το λέει ο ίδιος ο νικητής Θ. Κολοκοτρώνης ότι το άλογο του πατούσε πάνω σε πτώματα. Αναδεικνύουν λοιπόν αυτήν την πασίγνωστη πληροφορία για να αποδώσουν δικαιοσύνη: μη νομίζουμε ότι βάρβαροι που έσφαζαν απάνθρωπα ήταν μόνον οι Τούρκοι, ήταν και οι Έλληνες' σαν, να μην έχουμε να κάνουμε με Επανάσταση και ο Οθωμανός κατακτητής να εξισώνεται με τον υπόδουλο που πολεμά για την ελευθερία του' σαν, να ήταν σε πλήρη λειτουργία ο νόμος της ειρήνης' σαν, να ήταν, εκείνη τη στιγμή, ποινικό αδίκημα η «σφαγή».

Καταγγέλλεται με αυτόν τον τρόπο η (επίσημη; ακαδημαϊκή;) Ιστοριογραφία ότι μεροληπτεί που δεν υπολογίζει αυτού του τύπου τις πληροφορίες

και τα γεγονότα ως ερμηνευτικά κλειδιά: ότι «αδικεί» την «άλλη πλευρά». Αυτή όμως η ίδια η «καταγγελία» συνιστά παραποίηση της Ιστορίας και προκαλεί μεγάλη βλάβη στην ιστορική γνώση, στην ιστορική συνείδηση — η ερμηνεία των πραγματικοτήτων του παρελθόντος, της Ιστορίας, οφείλει να υπακούει σε «νόμους» συνόλων, σε αιτήματα της κοινωνίας, και αυτής ως συνόλου.

Ένα τελευταίο ζήτημα που θέλω να θίξω είναι οι ερμηνείες που αποβλέπουν στην αφύπνιση αποδραμόντων μακρόχρονων κοινωνικών συνδρόμων — όπως αυτό του φόβου απέναντι στον ξένο — ο ξένος δεν μπορεί παρά το κακό μας να απεργάζεται — και το άλλο, του φόβου, επίσης, απέναντι στην όποια εξουσία: τα αντιεξουσιαστικά σύνδρομα και τα ξενοφοβικά σύνδρομα είναι παράγωγα των κοινωνικών σχέσεων. Οι σημερινές κοινωνικές σχέσεις βρίσκονται σε επίπεδο ανάπτυξης που να επιτρέπουν την αποβολή τους. Τι εξυπηρετεί να τα γαργαλίζουμε; υπηρετούμε τα αδύναμα τμήματα της κοινωνίας που τα έχουν παραπλανήσει οι εξουσίες και οι κακοί ξένοι; αν είναι αλήθεια, να τα γαργαλίσουμε — όχι όμως παραποιώντας την Ιστορία — όχι αναγνωρίζοντας τη διπλή ιδιότητα, του σκληρού εξουσιαστή και του ξενόφερτου, στο Μαυροκορδάτου, ο οποίος εξαντλούσε δήθεν τη σκληρότητά του στον αγνό, λαϊκό αγωνιστή που οι εξουσίες δεν αναγνώριζαν το μεγαλείο του και τον έσπρωχναν έτσι στην αγκαλιά του εχθρού.

Προκειμένου να χρησιμοποιήσουμε την Ιστορία για σημερινές ιδεολογικές ανάγκες, που δεν τις έχει προβάλει όμως η κοινωνία ως ανάγκες της, μετατοπίζουμε τη ματιά μας από το πραγματικό γεγονός, που είναι οι αναμφισβήτητες εσωτερικές συγκρούσεις της Επανάστασης, ως παράγωγο της, με πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο, σε περίπου προσωπικές, χαρακτηρισολογικές, ακόμη και χυδαία (όχι πραγματικά δηλαδή) ταξικές προσλήψεις. Μόνον αν τοποθετήσουμε τις ιστορικές πραγματικότητες, και το πιο ασήμαντο γεγονός, στις κοινωνικές, δηλαδή στις ιστορικές διαστάσεις του θα έχουμε αποφύγει αυτές τις λογοτεχνικές και λογοτεχνίζουσες ερμηνείες των τελευταίων ετών. Αν το θέλουμε, φυσικά.